

צמד כפרים גליליים

קווים להתפתחותם של רמה וסאגור

— מאת עמיהוד ישראלי —

רמה (א-ראמה, א-ראמי)

הזיהוי הראשוני והנכון של א-ראמה עם "רמת-גפתלי", או "הרמה", הנוכרת ברשימת 16 ערי המיבצר לשבט גפתלי (יהושע י"ט, ל"ו), שייך לחוקר רובינסון ("מחקרים מאוחרים", ע' 79). אנשי הסקר של א"י המערבית (SWP) (1) עדיין זיהו את האתר בטעות עם רמת-יששכר.

מכל מקום, השם מציין מצב טופוגרפי, המתאים למיקומו הנוכחי של הכפר, אשר חולש על בקעת בית-כרם ממערב ובקעת חנניה ממזרח.

ראוי להדגיש, שרמה הנוכחית ממוקמת במדויק על קו פרשת-המים הארצי, בצומת שבין שתי בקעות. מבחינה זו היא מזכירה את מיקום העיר שכם בשומרון, על כל ההשלכות התעבורתיות וה-היסטוריות הנובעות מכך.

זיהוי יוצא דופן

בן-צבי חקר את תולדותיה וקורותיה של רמה (2), שכן הסביבה התאפיינה ביישובים יהודיים צפופים מזמן התלמוד ולאחריו, כגון — שזור (סאגור), סכנין, כפר חנניה (ענן), פרוד, יקוק — חקוק, בקע — פקיעין ועוד. (3)

זיהויה של רמה מתקופת בית ראשון הינו ודאי, ובכך הוא יוצא דופן בהשוואה ליישובים אחרים בבקעת בית-כרם, שאין עליהם מידע בדוק. היישוב מתקופה זו מוקם בבקעת-חנניה, בקירבת צומת-חנניה הנוכחי, בח'רבת ג'ול (או ח'רבת זיתון א-ראמה), נ"צ 1878 2591. כאן נמצאו שרידי חומות חרבות, חדר חצוב, פיר, גומחות ושרידי מזוזות. (4) האתר נחשב לתל ישראלי טיפוסי על גבעה קטנה במרכז בקעת חנניה. אומנם לא נמצאו חרסים מה-תקופה הישראלית בתל זה (5), אולם יוחנן אהרוני גילה חרסים מאותה תקופה ליד חורבת באר-שבע הגלילית הסמוכה. מסתבר, איפוא, כי רמה היתה אחד המיבצרים הבודדים שהוקמו ע"י מתנחלי שבט גפתלי באיזור בלתי-נושב יחסית.

נדידה למעינות

כנראה שרק בתקופה ההלניסטית נדד הישוב למ-קומו הנוכחי בח'רבת ענאקיר (או: נקאקיר), ב-סמוך לארבעת המעינות — עין א-סראר (נ"צ ד"ר עמיהוד ישראלי הוא גיאוגרף, העוסק בין השאר בחקר הגליל התחתון.

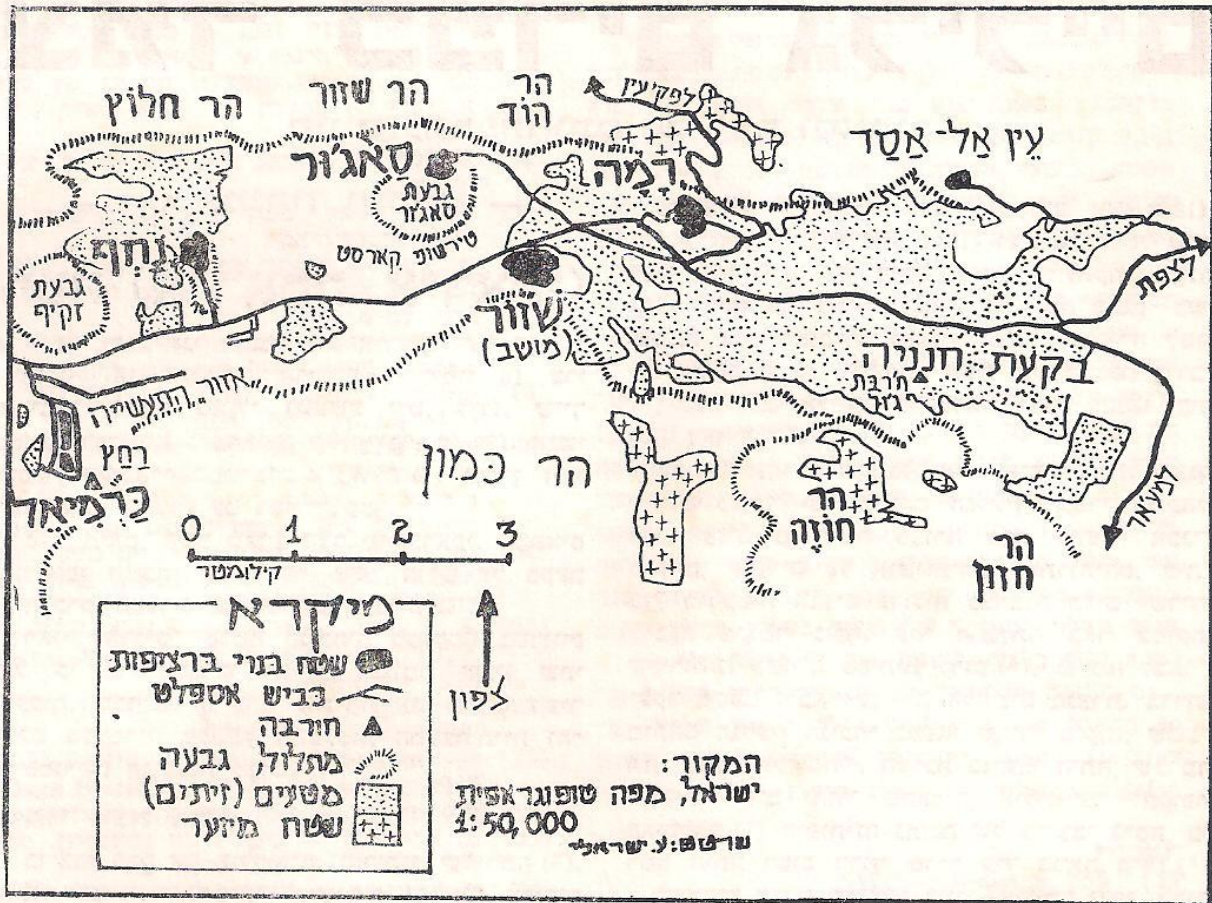
1843 2604), עין-הארי (ח'ד'רה) (נ"צ 1868 2604), עין אל-הודיין (נ"צ 1844 2608) ועין אל-קסטל (נ"צ 1848 2606). זו גם היתה סיבת ההעתקה. בשנת 1930 גילה בן-צבי משקוף של בית-כנסת בעל כתובת ארמית-עברית מהמאה ה-3, המזכירה לטור בה את בונה בית-ההארחה שליד בית-הכנסת ("דכ-רין לטב רבני אליעזר בר טדאור ובניו דבנאו [בית דה] דאורחותיה").

שרידים אחרים שהתגלו ע"י בן-צבי: תל באגף הדרומי-מזרחי של מיתחם הגלעין הכפרי הנוכחי, ובו אבנים מסותתות בצורה גסה, גיתות, אבני-ריחיים, עמודים על אושיותיהם וכותרותיהם, בית-בד, מירצפות אבנים גדולות ממיבנה קדום ושרידי מיבנה מקומר נוסף. עוד התגלתה באר עמוקה, שקירותיה עשויים בסיתות קדום (6), בדומה לבאר-יעקב בשכם ולבאר כנסיית הלטינים בנצרת. בדרום מיתחם הגלעין הנוכחי נמצאו שרידי מיקוה, שכונתה "מטבל אל-יהוד". הערכת בן-צבי היתה, שברמה התקיים ישוב יהודי שהאריך, אולי, עד לתקופת האיסלאם. (7) היפותיזה נוספת של בן-צבי גרסה, כי רמה היתה ישוב דרוזי טהור עוד במאה ה-18. (8) בחפירות הצלה שבוצעו ביוני-אוגוסט 1972, לרגל סלילת הקטע העוקף של כביש עכו-צפת, התברר, כי ברמה היה ישוב נרחב במאות 3-2 אחה"ס. (9) נחשפו מספר שלבים של בית-מרחץ גדול וחלקי מיבנה מאוחר יותר. המרחץ הכיל שלוש בריכות מים, רצפת פסיפס, חדרים חמים וקרים ומלתחה. מרחץ זה נמצא בחלק הצפוני של האתר והוא קיבל מימיו מהמעין שמעל הגבעה. המים הוזרמו בתעלות מתחת לרצפות. מזרחית למרחץ נחשף בית-בד מאותה תקופה. על הגבעה שמעל האתר נמצאו שרידי כנסייה מהמאה ה-6 אחה"ס.

מגדלים ותעלה

מסיכום הממצאים עד לראשית שנת 1972, כפי שגרשם בתיק-רמה (אגף העתיקות והמוזיאונים), התברר כי מישטח העתיקות משתרע דרומית לכפר הנוכחי והוא כולל שברי עמודים, על בסיסיהם, מהתקופה הביזנטית וכן חרסים רומיים-ביזנטיים. (10) החורבה נקראת בפי המקומיים גם "חואכר א-סאקי", היינו חלקות ההשקאה.

מתקופת ד'אהר אל-עמר ובניו (המאה ה-18) נמצאו שרידי הארמון המבוצר (אל-קצר), ששימש, לדעתנו, את עלי בן-ד'אהר או את נציגו, וכן שרידי מגדלי השמירה של חומת הכפר. כן נמצא בשעתו קטע מתעלת מיי-השתייה והגשרון שבקצה, שבו



חלק א', ע' 515) הדגיש, כי המדובר בכפר גדול והשוב המאוכלס — לפי סדר כמותי — בדרוזים ובנוצרים. פראנקל (יולי 1856, ספרו, חלק ב', ע' 34—330) תיאר את הכפר "ערוך כמיבצר", מוקף בחומה ובחלקות עיבוד. בדומה לקודמיו, הוא ציין את המטעים העשירים של הזיתים, את המעיין וכן את התושבים הנוצרים והדרוזים. שני תיאורים מר-פיעים בכתבי גרן (GUÉRIN): האחד — מאוגוסט 1875 (ספרו, חלק א', ע' 54—453) המציין חלוקה ברורה של הכפר לשני רבעים, נוצרי והדרוזי, עם אוכלוסיה בת 800 נפש שהתחלקה מחצה על מחצה מבחינה דתית. מיקום הכפר נקבע על מידרונות גבעה הנשענת על ההרים, כאשר המיבנים בנויים במידרון, האחד מעל השני. בלב הכפר שופע — לפי תיאורו — מעיין המשקה עצי פרי וירקות, ובכללם לימונים ותבואים. המטעים כוללים מטעי זית, תאנים, רימונים וכרמי גפן. בסיוור אחר מנוי במר 1875 ציין גרן (ספרו, חלק ב', ע' 458), כי "מתחת לכפר, בעמק, נטועים זיתים עתיקים".

ב"זכרונות" של אנשי סקר א"י המערבית (SWP) (חלק א', ע' 204) מתואר הכפר רמה כבנוי מאבן ומחומרי בנייה משופרים עם בית-תפילה יווני-

נחרטה כתובת-הלל בערבית לזכר מיפעל המים. להקופה זו, או לתקופת הכיבוש המצרי של א"י (שנות ה-30 של המאה ה-19), יש לייחס את העדויות (11) בדבר שלוש טחנות מים חורפיות שפעלו בפלג של עין א-סראר.

ככפר גדול וכצומת של שבילים ודרכים — נזכרה רמה רבות בעדויות הסיירים המאוחרים מהמאה ה-19. זיטצן דיווח באוקטובר 1806 (ספרו, חלק ב', ע' 129) על כפר גדול הממוקם על "גבעה למרגלות הר גבוה". הוא הוסיף, כי בתי הכפר בנויים טוב יותר בהשוואה לשאר הכפרים ולכן ניתן להגדירו כעיירה. זיטצן הדגיש את מימדיו הגדולים של מטע-הזיתים השייך לרמה — כ-80,000 עץ (!) לפי אומדנו — שהשתרע מזרחית לכפר, (12) שכן תעשיית שמן הזית היוותה את עיקר הכנסתם של תושבי רמה. כן צויינו כרמים ועצי-תות למשי. זיטצן הר-סיף ותיאר, כי "מערבה מרמה ועל ההרים (?) " גידלו תבואה, ואילו לרגלי הגבעה בקע מעיין נהדר. אומדן האוכלוסיה לפי סייר זה היתה — 60 משפחות דרוזיות ו-60 משפחות יווניות-אורתודוקסיות.

"ערוך כמיבצר"

תומפון, שעבר במקום במרס 1857, (ספרו, 1860,

אורתודוכסי. האוכלוסין נאמדו ב"1,100 נפש ובתוכם 600 נוצרים. ההקלאות התרכזה במישור ואופיינה בכרמיזית גדולים ובכרמי גפן וגנים. ליד הכפר עוברים 5 פלגים איתנים ומרובים בורות המים החצובים.

אומדן שומאכר (1887) הצביע על 1,125 נפש ברמה — לפי 85 משפחות דרוזיות, 25 משפחות יווניות-קתוליות ו-115 משפחות מוסלמיות (1) אין ספק, שהתפלגות דתית זו משובשת לחלוטין עקב ריבוי המוסלמים, אולם הטעות מזנבת, שכן שומאכר כר התבסס על מפקד 1886 של משרד העבודות-הציבוריות של הממשלה העות'מאנית.

המסורת היהודית העתיקה הקשורה ברמה הגיעה גם סיירים יהודיים לעבור בה. נסתפק בשניים בל"ד: האחד, ר' דוד דבית-הילל (1824), ששיבש את שם הכפר ל"רמלה" (13) והטעים את מיגוון הבוסתנים ועתיקותם של מטעי-הזית. הוא גם הדגיש, כי "מקום זה מכפק שמן לרובה של ארץ-ישראל". השני, ד"ר אליעזר הלוי, שביקר ברמה ב"1838 (תקצ"ח) (14), והדגיש כי לכפר עצי זית מרובים מאוד ומספר רב של תושבים.

ימי המנדט

מיתחם הגלעין העות'מאני של רמה ניכר בסיגנון המיבנים והומריהם. להערכתנו, השתרע מיתחם זה על 19.8 דונם, בעוד ששטח הגלעין המנדטורי הוערך ע"י מחלקת המדידות הממשלתית ב"68.9 דונם. אם הערכתנו נכונה, תפס השטח הבנוי בשלהי התקופה התורכית כ"29% בלבד מהמיתחם הבנוי בשלהי תקופת המנדט, ולכן התפתחות הבינוי והתרחבות מיתחם הגלעין הלה במיוחד בתקופה המנדטורית. קביעה זו מתאימה לעדויות הרבות בדבר עליית חשיבותו של הכפר דווקא בתקופת המנדט. מבחינה טופוגראפית משתרע הגלעין המנדטורי על מידרון תחתי, יותר מאשר על שלוחה (15). המיסלע מתקופת הקרת'יקון-התחתון יוצר סדרות גיר וזוואר המאופיינות בהעתקים מישיניים, המשתלחים לכיוונים שונים.

מיתחם הגלעין המנדטורי מדגים חלוקה ברורה בין מיגורו הצפוני והגבוה, הלא הוא אתר הח'לווה הדרוזי (455 מ'), לבין המיגור המרכזי (445 מ') ולבין המיגור הדרומי (420 מ').

במיגור הגבוה מבחינה טופוגראפית התרכזו המי-עוט הדרוזי בתקופת המנדט. מרחב ההתפשטות ההיסטורית של הדרוזים מהמוקד שבהר מירון — הר ארי הדרים בתקופה זו עד לקו הגובה של הכפרים סאג'ור, צפון-רמה ועין אל-אסד. היה זה, כמובן, קו נסוג, בהשוואה למאות הקדמות ובהש-וואה להשערתו של בן-צבי בדבר ישוב דרוזי הומי-גני ברמה במאות הקדמות.

מול הכפרים האחרים בבקעת בית-כרם היתה רמה יוצאת דופן מבחינת מיקומה, שטחה, אופייה החק"לאי, רמת השכלתה, שירותיה וחתך תעסוקתה. על התפתחות הבינוי ניתן לעקוב עוד משלהי המאה הקודמת, בשנת 1886 נאמד מספר הבתים במיתחם הגלעין ב"225 (לפי שומאכר), לעומת 254 בתים בשנת 1934 (לפי מילס), לעומת 233 מיבנים במית-חם הגלעין (בשנת 1947).

בסוף תקופת המנדט ובפרוס תקופת המדינה הש-תרעו מטעי הזיתים של רמה על 4,939 דונם (16), עם 59,300 עצים, היינו ציפיות ממוצעת (וגבוהה) של 12 עצים לדונם. (17) מספר בעלי-המטעים ברמה הגיע ב"50—1949 ל"214 מתוך 3749 בעלי מטעים בגליל התחתון המערבי.

זיתים ושמן

סקר זיתים ובתי-בד ראשון בסוגו בא"י נערך ע"י קינה (V. GUINET) והתפרסם בשנת 1895. (18) סקר זה, שטען ל"370 בתי-בד פעילים בסנג'אק של עכו (מחוז הצפון), שימש בסיס לסקר יהודי מקורי וייחודי שבוצע ע"י נחום ווילבושביץ, כנראה בשנת 1908. (19) לפי ווילבושביץ ייצרו שמן בסנג'אק עכו 177 בתי-בד ב"42 כפרים מתוך 45 כפרים שגידלו מטעי-זית. חמשת יצרני שמן-הזית הגדולים באותה עת היו — שפרעם (11 בתי-בד =

לוח 1 : תפוקת שמן הזית בשנות ה-50

1954/55	1953/54	1952/53	1951/52	1950/51	1949/50	
1157.0	668.9	787.7	88.4	113.1	704.3	ס"ה במיגור המיעוטים (טון)
62.8	50.2	47.1	60.3	4.8	26.2	% בקעת בית-כרם ממיגור המיעוטים
65.7	75.1	53.6	78.0	(—)	35.7	% רמה מבקעת בית-כרם
41.3	37.7	25.2	47.0	(—)	9.4	% רמה ממיגור המיעוטים
המקורות :						
1) עיבוד נתונים גולמיים מסקר משרד המסחר וה-תעשייה, חיפה 1955.						
2) מ. נועם — החקלאות בישראל, סדרות סטטיסטיות, חלק ב'. למ"ס, תשל"א.						

מיגזר המיעוטים ו-6.9% מהסך הארצי. בכפר רמה פעל באותה שנה רק בית-בד אחד שהפיק 7.045 טון. אולם בשנות ה-50 הראשונות חזר ועלה משקלה של בקעת בית-כרם בכלל ורמה בפרט בייצור שמן הזית (ראה לוח 1).

נתוני האוכלוסיה

על אוכלוסיית הכפר רמה מצויים נתונים מהימנים למדי עוד מסוף המאה הקודמת, והכוונה לנתוני סקר א"י המערבית (SWP) מהשנים 1872-77. ס"ה — 1,100 נפש ומוזה 54.5% נוצרים. סקר האוכלוסין של בארון (BARRON) (21) משנת 1922 קבע רק 847 נפש ומתוכם 73.4% נוצרים. סקר מילס (MILLS) משנת 1931 (22) העריך את מספר אוכלוסי רמה ב-1,142 נפש ומוזה 65.3% נוצרים. ממשלת המנדט (23) אמדה את אוכלוסי הכפר ב-1690 נפש בשנת 1945 ובכללים 68.6% נוצרים. אין ספק, כי מקדם הריבוי הטבעי של הדרוזים היה גבוה יותר מזה של הנוצרים. לפי אותם סקרים נע משקל הדרוזים מכלל אוכלוסי הכפר כדלקמן: 1922 — 23%, 1931 — 28.5%, 1945 — 26%. בתקופת המדינה נמשך תהליך הירידה היחסית המתונה של הנוצרים מ-66.6% ב-1961 ל-61.9% ב-1971. המרכיב הדרוזי באוכלוסית הכפר עלה מ-25.5% (1961) ל-26.1% (1971). המיעוט המוסלמי בכפר היה מצאצאי הכפרים הסמוכים שניטשו ב-1948.

100 טון); צפורי (11 בתי-בד = 100 טון); מע'אר (12 בתי-בד = 175 טון); רמה (11 בתי-בד = 200 טון!); ירכא (18 בתי-בד = 200 טון).

סיכום התפוקה השנתית ב-1908 הגיע ל-775 טון, וחלקו של סאג'ור עכו עמד על 38.9% מכלל התפוקה. כבר מנתוני ווילבושביץ ניתן לעמוד על חלקה הגדול של רמה בייצור השמן. אם נוסיף לרמה את כפרי בקעת בית-כרם האחרים (סאג'ור ובענה) נקבל תפוקה שנתית של 250 טון, היינו 12.6% מכלל ייצור שמן-הזית בכל א"י המערבית באותה שנה, וזאת כשמספר בתי-הבד הפעילים בשנה האמורה עמד על 16 בלבד (ברמה, סאג'ור ובענה), כלומר 9% מכלל בתי-הבד שהופעלו באותה שנה בא"י. ווילבושביץ הטעים בסקרו, כי רוב בתי-הבד בסאג'ור וברמה הפעילו כבר אז מכבשי-בורג ומסננים וחלקם — הזתנע מוטורית, בניגוד לבתי-הבד האחרים בא"י.

רישומים גולמיים שנערכו בשנת 1948 (20) הציגו את שיעורי תיפעול בתי-הבד ותפוקת שמן-הזית בשנת המנדט האחרונה (1947) בשטחים שבתחום "הקור-הירוק". המימצאים המעובדים על ידינו הציגו 59 כפרים עם בתי-בד, 177 בתי-בד קיימים ורק 77 בתי-בד פעילים ב-28 כפרים. תפוקת שמן-הזית באותה שנה הגיעה ל-896.6 טון בלבד. בבקעת בית-כרם פעלו באותה שנה 8 בתי-בד מתוך 25 שהפיקו 60.4 טון, אשר היוו 8.9% מכלל תפוקת

לוח 2: התמורות במרכיבים הדמוגרפיים הבין-עדתיים ברמה

1971 סקרנו	1961 מיפקד	1945 ממשי מנדט	1931 MILLS	1922 BARRON	1872-77 SWP	
3,810	2,986	1,690	1,142	847	1,100	ס"ה (מוחלט)
61.9	66.6	68.6	65.3	73.4	54.5	נוצרים (%)
26.1	25.5	26.0	28.5	23.0	?(29.0)	דרוזים (%)
12.0	7.9	5.4	6.2	3.6	?(16.5)	אחרים (%)

בשמו גמסר (מישנה דמאי ז, א): "מבעלי בתים שבגליל היו בית אבא. מפני מה חרב? מפני שדנו דיני ממונות באחד ושגידלו בהמה דקה. אף על פי כן הורש היה לנו סמוך לעיר, שהבהמה נכנסת ויוצאת דרך עליה".

התגבשות מסורת החכמים היהודיים משזור כרו-כה, כנראה, בהתקדשות מאוחרת יותר של שני קברות קדושים, המקובלים בקרב הדרוזים והמוסלמים, שיית' עובייד ונביליוסף, הקיימים גם בהווה. בן-צבי ציין (27) מפי שני עדים, כי הישוב היהודי בשזור התקיים גם "בזמן מאוחר", היינו עוד במאה ה-19, בדומה לריכוזי משפחות יהודיות בפקיעין, ירכא (11 משפחות), כפר חנניה ועוד.

סאג'ור (שזור)

שזור נזכרת ברשימת רעמסס השני כסאגורי (SEGGORI). עתיקותיה כוללות מערכת קברים בת 13 כוכים, יסודות, בורות וכן חרסים ביזנטיים. (24) התקופות המיוצגות במימצאים הן — הברונזה המאוחרת, הביזנטית והערבית הקדומה.

היישוב היהודי בשזור התקיים בתקופת המישנה, תנאים דור חמישי, (25) כחלק ממערך התיישבותי יהודי צפוף למדי בגליל המרכזי בבקע (פקיעין), כפר חנניה (ענן), פרוח, ואולי גם בית-כרם (מגיד אל-כרום). (26) שזור היה יעד קבוע במסעותיהם של עולי רגל יהודיים עקב קברי ר' ישמעאל כוהן-גדול, ר' שמעון בן-אלעזר ור' שמעון שזורי, אשר

סיירים יהודיים ונוצריים

אין פלא, אפוא, ששזור נזכרת במסעי סיירים יהודיים. עבור אישתורי הפרחי (המאה ה-14) מהווה שזור נקודת ציון מרכזית לאומדן מרחקים לעבר כ. חנניה וכפר סמי (סומי, כפר שמי שבתלמוד) (82). תלמיד אלמוני של הרמב"ן, מראשית המאה ה-14, מציין את המרחק מעכו לשזור ב-4 פרסאות ונוקב בשם קברו של ר' שמעון שזורי — "סמוך לכפר, בשיפוע ההר" (29). את שזור, או "שיזור", פקד גם ר' משה ירושלמי (1769) במסעו בעקבות קברות קדושים. להלן המשיך לקפרא (כסרא) ולירכא (קב-רות ר' אליעזר הקפר וחושי הארכי, לפי המסורת) (80). ר' יהוסף שווארץ (1850) מזכיר את "שי-זור" לרגל שלושת קברות החכמים המצויים בה (81).

מקרב הסיירים הנוצריים במאה ה-19 יצויין רוביני-סון, שראה את הכפר באפריל 1852, (מחקרים מאוחרים, ע' 79), וגם תומפסון מזכירו בסוורו במרס 1857, (ספרו, חלק א', ע' 512). גרן סירר בשזור באוקטובר 1875 (ספרו, חלק א', ע' 453) ותיארו ככפר דרו-זי קטן המשתרע על גבעה, כשלמרגלותיה קצת זיתים, תאנים, רימונים ותותים. כן ציין את המעיין מזרחית לכפר (עין-שזור) כמשקה מספר גנים. ב"יפרונות" אנשי סקר א"י המערבית (חלק א', ע' 204) נזכר הכפר כבנוי מאבן וכמאכלס כ-100 דרוזים. לפי תיאור זה, משתרעות אדמותיו במישור והן כוללות מטעי זית. מי-הכפר נשאבים מבורות הצובים וממעיין סמוך.

ברשימת שומאכר (1887) נאמדה האוכלוסיה הדרו-זית ב-190 נפש, שהיא מכפלת 5 של 38 גברים. מספר זה, כאומדנו האחרים של שומאכר, היה מוגזם. שם הישוב הופיע בגירסות נוספות כגון — סיג'ור (SEIJOR), אצל שומאכר (82), וכן סאגורי (SEGGORI), שהוא כנראה השם העתיק. הגירסות העבריות — "שזור" ו"שיזור" — היו שכיחות בתקופת המישנה. ייתכן ויש קשר בין גיר-סות אלה לבין המונח הערבי "סג'רה" (או שג'רה) בהוראת יער או חורש, כנזכר במאמרו של ר' שמעון שזורי — "חורש היה לנו סמוך לעיר". ואולי הכוונה היתה ל"יער-הזיתים" הגדול של בקעת חנניה, הסמוך כה לרמה ולסאג'ור. ראוי לציין, כי שם כל המחוז למן התקופה הממלוכית ואילך הוא שאע'ור (=קרי שאגור). בקעת בית-הכרם ובקעת סכניו כונו במאה ה-14 כ"ארץ השאע'וריין" ע"י מושל צפת. (83) זוהי צורת-הזוגי בערבית, והכוונה, כאמור, לשתי הבקעות המשופעות במטעי-זיתים.

ימי המנדט

מיתחם הגלעין המנדטורי של סאג'ור, שהשתרע במצומצם על 12 דונם (ובשנות ה-30 על 7 דונם בלבד), חלש על גבעה קירטונית אשר פיסגתה הת-נשאה ל-383 מ', כ-110—100 מ' מעל כביש עכו—

צפת שמדרום לה. גבעת הגלעין מופרדת ממתלול-צורים שמצפון לה ומיתחמה הכיפתי, בעל השיפוע עים המתונים, היה מצומצם למדי. מיבנה הח'לווה ממוקם באגפו הדרומי-מזרחי של הגלעין, ואילו אתרי הקדושים (שלושה במספר) מצויים מדרום למיתחם הגלעין, אך עדיין בתחום השיפועים המתונים. מקורות המים של הכפר היו עין-שזור (נ"צ 2609—0.6—0.7 מע"ק לשעה) ועין עזים (ע'נם) (נ"צ 2604—1837).

איתור כיפת הגלעין הישובי העיד במיוחד על שיקולים בטחוניים ויתרונות של ניקוח מימי ואוירי. אולם הגורם המרכזי באיתור הישוב נבע מאינרציה היסטורית ארוכת-טווח ומרצף ישובי למן תקופת רעמסס השני (1290 לפנה"ס), עבור לתקופת התנאים דור המישי ולשלהי התקופה הביזנטית. היישוב, הנזכר במסעות המלחמה של פרעה זה, (84) מלמד על צמידותו לאחת הדרכים החשובות בארץ כנען, היא נתיב הרוחב של בקעת כרם (כיום כביש עכו—צפת 85).

עדויות נוספות המאזכרות את שזור על נתיב שיירות מצויות מראשית המאה ה-14 ואילך. מפת PEF ומפות אחרות מתחילת המאה ה-20 מראות את סאג'ור ועין-עזים כצמתי שבילים בבקעת בית-כרם, המאפשרים העפלה אל מעבר למתלול צורים. עד שנת 1947 לא עלה מספר המיבנים במיתחם הגלעין על 13, חלקם דר-מיפליסיים ורבי-יחידתיים. אומדני המאה הקודמת של אוכלוסי סאג'ור אינם מדויקים: סקר א"י המערבית העריך את דרוזי הכפר בכ-100 נפש. שומאכר (1887) הגזים באומדנו עד לכלל 190 נפש. נתונים בדוקים יותר מופיעים בתקופת המנדט, כדלקמן: מיפקד בארון, 1922, קבע 196 נפש בס"ה ומתוכם 176 דרוזים, 17 מוסל-מים ו-3 נוצרים. מיפקד מילס מ-1931 הצביע על 254 נפש ומתוכם 241 דרוזים, 11 מוסלמים ו-2 נוצרים. הערכת ממשלת המנדט ל-1945 קבעה 350 נפש ובכללם 340 דרוזים ו-10 מוסלמים. הכפר הפך לדרוזי-הומוגני בתקופת המדינה: בדצמבר 1951 מנו תושביו 438 נפש. בין 1922 ל-1946, היינו בתקופה בת 24 שנים, היה מקדם הגידול השנתי הממוצע של סאג'ור גבוה מאד: 3.9%. הגידול השנתי הממוצע בתקופת המדינה (1972—1951) ל-21 שנים עמד על 6.5% (!)

לוח 3:

הגידול המוחלט באוכלוסיית סאג'ור

השנה	1971	1961	1951	1945	1938	1931	1922
ס"ה	980	628	438	350	291	254	196

חקר הקשרים החמולתיים של סאג'ור בדורותיים האחרונים הצביע על הסתעפויות למע'אר, בית-ג'ן, ירכא, יאנוח וחורפיש (כולם כפרים דרוזיים הומור-גניים להוציא את מע'אר), וכן לכפר אל-ח'ד'ר

(12) הנתון נראה מוגזם. לפי מ. נועם — מיפקד החקלאות תש"י 1951 — נאמד מספר העצים במטעי רמה ב-59,300 שהשתרעו על 4939 דונם, עם צפיפות ממוצעת של 12 עץ לדונם. א. יערי — מסעות א"י. ת"א תש"ג, ע' 521 הערה 37.

(13) א. יערי — איגרות א"י. ת"א תש"ג, ע' 393 והערה 1.

(14) אטלס ישראל, מפה ו/2 — הישובים לפי מצבם הטופוגרפי.

(15) מ. נועם — מיפקד החקלאות תש"י, חלק א', המשקים של הערבים, הדרוזים ומיעוטים אחרים. למ"ס 1951.

(16) לפי דו"ח ועדת ג'והנסון-קרוסבי, 1930, היה המוצע בא"י 10-9 עצי זית לדונם.

(17) V. GUINET — Syrie, Liban et Palestine, 1895, pp. 98-115

(18) צילום כתב היד בגרמנית הומצא לי ע"י פרופ' ש. אביצור, באדיבותו של הארכיון הצינוני בירושלים. תאריך הסקר אינו ברור לחלוטין מכתב-היד ויש לייחסו לשנים 1909-1907.

(19) לפי רשימות של נתונים גולמיים מסקר משרד המסחר והתעשייה, חיפה והצפון, 1948, בעקבות נתונים מנדטוריים.

(20) J.B. BARRON — Palestine, Report & General Abstracts of the Census of 1922. Jerusalem 1923

(21) E. MILLS — Census of Population 1931. Jerusalem, 1932.

(22) PALESTINE, Office of Statistics — Village Statistics, 1945. Jerusalem, 1946

(23) תיק סאג'ור — אגף העתיקות והמוזיאונים.

(24) מ. אבי-יונה — בימי רומה וביזנטיון. ירושלים תשכ"ב, ע' 242 נספח ב'.

(25) מ. אבי-יונה — גיאוגרפיה היסטורית של א"י. ירושלים תשכ"ג, ע' 136.

(26) י. בן-צבי — שאר-ישוב (שם), ע' 183.

(27) אישטורי הפרחי — כפתור ופרח, מהדורת לונדון, ע' ר"צ.

(28) יערי — מסעות (שם), ע' 89.

(29) שם, ע"ע 38-437.

(30) ר' יהוסף שווארץ — תבואות הארץ, ע' רכ"ה. SWP — Index I, p. 204

(31) ב. לואיס — דו"ח ערבי על מחוז צפת, 1953, ע"ע 88-477 (בעיבוד ח. בלנק).

(32) י. אהרוני — התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון. ירושלים תשי"ז, ע"ע 65-64.

(33) עיין בע. ישראלי — נתיב רוחב חדש ישן בבקעת בית-כרם. "טבע וארץ", מרץ-אפריל 1977, ע"ע 29-122.

(34) PALESTINE, Office of Statistics — Village Statistics, 1938. Jerusalem, 1938

(35) PALESTINE, Office of Statistics — Village Statistics, 1945. Jerusalem, 1946

(36) העיבודים לפי מ. נועם, מיפקד החקלאות תש"י, חלק א'. למ"ס 1951.

בצפון-הבשן, למרגלות החרמון. לא ידוע לנו על קשרי-משפחה עם שני הכפרים הדרוזיים בכרמל. שימושי הקרקע של סאג'ור בתקופת המנדט היו כדלקמן: בשנת 938 כלל השטח הכפרי (ברוטו) 8,161 דונם ורק 40.6% נמצאו בעיבוד. התפלגות השטח המעובד העידה על העדפת דגניים — 58.4% לעומת 41.6% מטעים, רובם ככולם מטעי-זית⁽⁸⁶⁾. הסטטיסטיקה הכפרית המנדטורית משנת 1945⁽⁸⁷⁾ לא הראתה על שינוי משמעותי במערך הקודם: המשבצת הכפרית הכוללת הוערכה ב-8,165 דונם + דונם, כנראה טעות מזידה, ואילו בשיעור השטח המעובד והתפלגותו לא חלו כל תמורות. ירידה גדולה חלה בשטח המטעים של סאג'ור משלהי תקופת המנדט ועד לתחילת תקופת המדינה: מ-1,380 דונם (1945) ל-271 דונם בלבד (1951). כתוצאה מכך ירדה תפוסתם של המטעים מכלל השטח המעובד ל-12.3% ב-1951 לעומת 41.6% ב-1945. מספר עצי הזית בסאג'ור הגיע ל-3,600 בלבד (בהשוואה ל-59,300 במשבצת של רמה) ב-1951. באותה שנה הגיע גודלה הממוצע של חלקת בעלות במטע זיתים ל-4.7 דונם בלבד (לעומת 23.1 ד' ברמה⁽⁸⁸⁾).

גם תפוקת בתי-הבד של סאג'ור ירדה בשנות ה-50 מ-20.6 טון (ב-1949/50) ל-2.3 טון בלבד (ב-1951/52), ושני בתי-הבד שתופעלו עוד בשנה 1954/55 בסאג'ור — נסגרו סופית בשנות ה-60.

הערות

(1) SWP — Index, p. 155

(2) י. בן-צבי — שאר ישוב, ירושלים תשכ"ז, ע"ע 112-122 (רמת-נפתלי), 131-123 (פרוד וז. חנניה).

(3) י. ברסלבסקי — עבר ושרידיים, ת"א תשי"ד, ע"ע 83-75, 222-216, 43-241, 49-247, 73-271.

(4) ילקוט פירסומים מס' 1091.

(5) אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מיקראית, תשכ"ו, כרך ד', ע"ע 93-1392.

(6) בן-צבי — שאר ישוב, רמת-נפתלי, ע' 115.

(7) שם, ר' מקורות לישוב יהודי ברמה, ע' 113 הערה 8, וכן — JPOS, 13, 1933, p. 94.

(8) שם, ע' 112.

(9) חדשות ארכיאולוגיות, מ"ד, ירושלים, אוק-טובר 1972.

(10) ר' תיק רמה — רישומו של ד"ר גולדמן. להערכתו, כיוון שרידי החומה היה מדרום-מזרח לצפון-מערב. מדרום לכביש נמצאו בסיסיים וחוליות של עמודים. אלו הם, לדעתו, שרידי בית-כנסת(!).

(11) ש. אביצור — סקר מיתקני כוח מים בא"י, מכון אבשלום, ת"א 1963, ע' 39.